

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA KO'P MA'NOLI SO'ZLARNING O'XSHASH VA FARQLI TOMONLARI

To'xtanazarov Muhammadjon

Oriental Universiteti 2-Kurs magistranti

"Sayyid Muhyiddin maxdum" o'rta

maxsus islom ta'lim muassasasi mudarrisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada arab va o'zbek tillarida ko'p ma'noli so'zlarning o'xshash va farqli tomonlarini solishtirildi. Ikki tilning tipologik xususiyatlaridan kelib chiqib, polisemiyaning o'xshash va farqli tomonlari, somatik so'zlardagi parallel ko'p ma'nolilik, leksik o'zlashmalar, zamonaviy arab adabiy tilida polisemiyaning rivojlanishi va tarjima muammolari ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Maqola qiyosiy lingvistika sohasida nazariy va amaliy jihatdan xizmat qilishi mumkin..*

Kalit so'zlar: *polisemiya, ko'p ma'nolilik, arab tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, somatizmlar, leksik o'zlashmalar, tarjima muammolari, zamonaviy arab tili, kontekst.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается явление полисемии — многозначности слов — в арабском и узбекском языках в сравнительно-типологическом аспекте. На основе типологических особенностей двух языков анализируются сходства и различия полисемии, параллельная многозначность соматических слов, лексические заимствования, развитие полисемии в современном литературном арабском языке и проблемы перевода. Статья имеет теоретическое и практическое значение в области сопоставительной лингвистики.*

Ключевые слова: *полисемия, многозначность, арабский язык, узбекский язык, сравнительное языкознание, соматизмы, лексические заимствования, проблемы перевода, современный арабский язык, контекст.*

Abstract: *This article examines the phenomenon of polysemy — the multiple meanings of words — in Arabic and Uzbek from a comparative-typological perspective. Based on the typological features of both languages, the similarities and differences in polysemy, parallel polysemy in somatic words, lexical borrowings, the development of polysemy in modern standard Arabic, and translation problems are analyzed. The article has both theoretical and practical significance in the field of comparative linguistics.*

Keywords: *polysemy, multiple meanings, Arabic language, Uzbek language, comparative linguistics, somatisms, lexical borrowings, translation problems, modern Arabic, context.*

Tilshunoslikda ikki tilni qiyosiy o'rganish nafaqat ularning strukturaviy farqlarini, balki umumiy kognitiv mexanizmlarini ham ochib beradi. Arab va o'zbek tillari tipologik

jihaddan turli xil tillarga mansub: arab tili Sam tillar oilasining janubiy semitik guruhiga mansub flektiv (ko'priqli) til bo'lsa, o'zbek tili Oltoy til oilasining turk guruhiga mansub agglutinativ tildir. Biroq ikkala til ham tasviriy boylik, ko'p asrlik yozma an'ana va Islom sivilizatsiyasida tutgan muhim o'rni bilan ajralib turadi.

Polisemiya — ikki tilning ham leksik-semantik tizimida markaziy o'rin egallagan hodisa. Arab tilidagi "mushtarak al-lafziy" (المشترك اللفظي) va o'zbek tilidagi "ko'p ma'nolilik" bir xil universal mexanizmlar — metafora, metonimiya, semantik kengayish — orqali yuzaga keladi. Shu bilan birga, ikkala tilning turli tipologik xususiyatlari polisemiyaning namoyon bo'lish shakllarida ham o'ziga xos farqlarni keltirib chiqaradi. Ushbu maqolada mazkur o'xshashlik va farqlar ilmiy asosda qiyosiy tahlil qilinadi.

TIPOLOGIK FARQLAR VA POLISEMIYA TIZIMI

Arab va o'zbek tillarining tipologik tuzilishi polisemiyaning shakllanish mexanizmlari va namoyon bo'lishida sezilarli farqni yuzaga keltiradi. Arab tilida so'z yasalishi uch undoshli ildiz tizimiga (الجزر الثلاثي) asoslanadi. Bitta ildizdan turli vokalizatsiya va affiksalar vositasida o'nlab so'z yasalishi mumkin. Bu ildiz tizimi arab tilida polisemiyaning o'ta keng miqyosda tarqalishiga zamin hozirlaydi: masalan, ildizidan كَتَبَ (yozmoq), كِتَاب (kitob), كَاتِب (kotib, yozuvchi), مَكْتَب (idora), مَكْتُوب (maktub, yozilgan) kabi so'zlar yasalib, ularning har biri ko'p ma'nolilik imkoniyatiga ega.

O'zbek tilida esa so'z yasalishi suffiksatsiya — qo'shimchalar qo'shish — yo'li bilan amalga oshiriladi. O'zbek tilida bir so'z ko'p ma'noni ifodalashi mumkin, ammo bu jarayon arab tilinikiga nisbatan ancha cheklangan doirada bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida "yoz" so'zi fasl nomi ham, fe'l (yozmoq) ham bo'la oladi. Arab tilida esa bir ildiz asosida semantik tarmoqning kengayishi ancha chuqur va tizimli tarzda yuzaga keladi.

Shuningdek, arab tili flektiv tuzilishi tufayli grammatik shakllar ham polisemiya hissa qo'shadi: masalan, مَفْعَل vazni joy, vaqt va qurol ma'nolarini birdan ifodalashi mumkin. O'zbek tilida bunday grammatik-semantik ko'p ma'nolilik mavjud emas.

SOMATIK SO'ZLARDA PARALLEL POLISEMIYA

Kognitiv tilshunoslik nazariyasiga ko'ra inson avvalo o'z tanasini tushunib, keyin atrofdagi dunyoni angelaydi. Shu sababdan tana a'zolari nomlaridan hosil bo'lgan so'zlar — somatizmlar — ikki tilda ham polisemiyaning eng samarali manbai hisoblanadi. Arab va o'zbek tillarida somatik so'zlarning quyidagi parallel polisemik qo'llanishlari kuzatiladi:

عَيْن / Ko'z:

Arab tilida عَيْن so'zi: ko'z a'zosi; buloq yoki suv manbai; josus; quyosh; tizzaning ko'zi; ignaning ko'zi; tarozining pallasi — jami 13 ta ma'noni anglatadi (Tavfiq Shohin, 1980).

O'zbek tilida "ko'z" so'zi: ko'rish a'zosi; buloq ("ko'z" — suv chiqadigan joy); ignaning ko'zi; to'r ko'zi; "ko'z tegmoq" (ko'z tegishi); qulf ko'zi — 6 dan ortiq ma'noda qo'llanadi.

Ikki tilda ham "ko'z" somatizmi inson organi ma'nosidan buloq va teshik ma'nolariga metaforik o'tishni ko'rsatadi. Bu universal kognitiv mexanizmning — shakl o'xshashligiga asoslangan metaforaning — ikki tilda ham bir xil ishlashini tasdiqlaydi.

يَد / Qo'l:

Arab tilida يَد so'zi Qur'oni karimning 114 ta oyatida 6 xil ma'noda qo'llangan: jismdagi qo'l a'zosi (Moida, 6); Allohning kuch-qudrati (Fath, 10); kuch va mehnat (Sod, 45); o'zlikni halokatga yo'naltirish (Baqara, 195); guvohlik berish (Yasin, 65); vosita (Tavba, 14).

O'zbek tilida "qo'l" so'zi: a'zo; mahorat ("qo'li gul"); yordam ("qo'l bermoq"); yo'nalish ("o'ng qo'l"); kuch ("qo'lga kiritmoq"); ega ("qo'lida") ma'nolarida qo'llanadi.

Ikki tilda ham "qo'l/يَد" so'zi kuch, quvvat va egalik ma'nolarini ifodalashda parallel polisemiya ko'rsatadi. Bu umumiy kognitiv sxemaning — tana a'zosidan mavhum tushunchaga ko'chishning — ikki tilda bir xil namoyon bo'lishidir.

رَأْس / Bosh:

Arab tilida رَأْس: bosh a'zo; narsa yoki to'planning yuqori qismi; rahbar yoki boshchilik; tog' cho'qqisi; o'ying boshi (boshlanishi); kapital (tijorat ma'nosida).

O'zbek tilida "bosh": kalla (a'zo); rahbarlik ("bosh bo'lmoq"); boshlanish ("ishning boshi"); bosh ko'tarmoq (qo'zg'almoq); bosh egmoq (bo'ysunmoq); "bosh" — asosiy ("bosh vazifa") — 10 dan ortiq ma'no.

Bu juftlikda "eng yuqori" va "boshlovchi" ma'nolari ikki tilda ham bir xil metaforik asosga — bosh a'zoning jismdagi yuqori o'rniga — tayanadi. Bu universal prostranstviy metaforaning (yuqori = rahbar, boshlovchi) ikki tilda ham faolligini ko'rsatadi.

قَلْب / Yurak:

Arab tilida قَلْب: yurak a'zosi; har bir narsaning markaziy qismi; tushunish va his etish joyi; jasorat va botirlik; "qalb" — asosiy qism.

O'zbek tilida "yurak": a'zo; jasorat ("yurakli", "yuraksiz"); hayajon ("yuragi siqildi"); markaziy qism (majoziy). Qo'shimcha ravishda "qalb" so'zi o'zbek tiliga arab tilidan o'zlashib, ikki tilda ham parallel ma'nolarda qo'llanadi.

لِسَان / Til:

Arab tilida لِسَان: og'iz a'zosi; til (nutq vositasi); uslub va bayon; ma'lum bir tilning o'zi ("lison al-arab" — arab tili); sharaf va shuhrat.

O'zbek tilida "til": a'zo; milliy til tizimi; nutq ("tili chiqmoq"); uslub ("shirin til"); "til olmog'i" — ma'lumot olish; "og'zi-burun" ma'nosida.

Somatizmlardagi bu parallel polisemiya shuni ko'rsatadiki, arab va o'zbek tillari ikki turli tipologik oilaga mansub bo'lishiga qaramay, inson tanasi orqali dunyoni anglash mexanizmi universaldir. Biroq arab tilida ildiz tizimi tufayli har bir somatik so'z o'zbek tiliga nisbatan ko'proq semantik tarmoq hosil qiladi.

LEKSIK O'ZLASHMALAR VA UMUMIY POLISEMANTIK SO'ZLAR

Arab va o'zbek tillari o'rtasidagi yaqinlik faqat kognitiv parallel polisemiya bilan cheklanmaydi. O'zbek tiliga arab tilidan o'zlashgan so'zlar soni 10 000 dan oshiq deb hisoblanadi. Bu o'zlashma so'zlar o'zbek tilida ham polisemik xususiyatni saqlab qolgan yoki yangi ma'nolar kasb etgan. Quyidagi taqqoslash buni yaqqol ko'rsatadi:

عِلْم — Ilm:

Arab tilida عِلْم so'zi 7 va undan ortiq ma'noga ega: bilim; fan; xabar; nishon va bayroq; bilib olish; ota nomi; ilohiy sifat ("Allim" — biluvchi). O'zbek tiliga o'zlashganda: ilm (bilim), fan ("ilm-fan"), ta'lim ("ilm bermoq") — 2-3 ma'noga toraygan. Bu ko'rinish leksik o'zlashmaning polisemiyaning qisqartiradigan universal tendentsiyasini tasdiqlaydi.

نَفْس — Jon/Ruh:

Arab tilida نَفْس so'zi 10 dan ortiq ma'noni ifodalaydi: ruh; o'zi (nafs ma'nosida, "nafsim" = o'zim); nafas; kimsa; qon; istak-xohish; inson siymosi. O'zbek tiliga o'zlashganda: jon, ruh, o'zi ("o'z-o'zidan"), nafs (xohish-istak) — 4 ma'no. Qiziq tomoni shuki, "nafs" so'zi o'zbek tilida ham o'z polisemiyaning qisman saqlab qolgan.

حَق — Haq:

Arab tilida حَق haqiqat; huquq; adolat; to'g'rilik; to'lov va mukofot; Allohning sifati ("al-Haqq"); ziyoratga haqqi bor kishi. O'zbek tiliga o'zlashganda: haq (to'g'rilik), haq (to'lov), haq (adolat), haqiqat — 4 ta asosiy ma'noda qo'llanadi. Bu o'zlashma polisemiyaning saqlanishiga yorqin misol.

أَمْر — Amir/Amr:

Arab tilida أَمْر buyruq; ish-mashg'ulot; holat; Allohning amri; narsa. O'zbek tilida "amr" so'zi faqat buyruq ma'nosida qo'llanadi — kuchli torayish yuz bergan. "Amir" esa boshqa yo'l bilan o'zlashib, hukmdor ma'nosiga ega bo'lgan. Bu bir ildizdan ikki o'zbek so'zi hosil bo'lganining namunasidir.

Ko'rinib turibdiki, arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar asosan polisemik xususiyatini qisman saqlab qolgan, biroq ko'p ma'nolar torayib, 2-4 ta asosiy ma'no qolgan. Bunning sababi kontekstsiz o'zlashish, madaniy yaqinlik va diniy ta'sir darajasi bilan bog'liq.

ZAMONAVIY ARAB ADABIY TILIDA POLISEMIYANING RIVOJLANISHI

XIX asr oxirida boshlangan nahdah (النهضة — arab uyg'onishi) harakati arab tilida yangi semantik rivojlanishni tezlashtirdi. G'arb texnologiyasi, fan va madaniyati bilan tanishtirish zaruriyati eski so'zlarga yangi ma'nolar berdi. Bu jarayon polisemiyaning zamonaviy rivojlanish yo'li bo'lib, o'zbek tilidagi analogiyalar bilan qiyoslash qiziqarli natijalar beradi:

Texnologik yangi ma'nolar:

كَنَاة so'zi arab tilida klassik davrda faqat "kanal, ariq" ma'nosini anglatgan. Zamonaviy arab tilida esa televizion kanal, YouTube kanali ma'nolarini ham ifodalaydi. O'zbek tilida

"kanal" so'zi shu ikki ma'noda qo'llanadi — ammo bu so'z arabchadan emas, ruscha orqali o'zlashgan.

شاشة so'zi avval "to'r, parda" ma'nosida qo'llanilgan. Bugun televizor ekrani, telefon ekrani, kompyuter monitori ma'nolariga ega. O'zbek tilida "ekran" so'zi ruscha orqali o'zlashgan, ammo "pardasiz" degan iboraning "ochiqlik" ma'nosida qo'llanishi o'xshash metaforik yo'lni ko'rsatadi.

سحابة so'zining asl ma'nosi "sichqon" (hayvon). Zamonaviy arab tilida kompyuter sichqonchasi ham bildiradi. O'zbek tilida ham "sichqoncha" so'zi xuddi shu ikki ma'noda qo'llanadi. Bu ikki tilda mustaqil yuzaga kelgan parallel polisemiyaning ajoyib namunasidir.

ذاكرة so'zi arab tilida "xotira, eslash" ma'nosida qo'llanilgan. Zamonaviy texnologiyada kompyuterning RAM va ROM xotirasini ham bildiradi. O'zbek tilida "xotira" so'zi ham xuddi shu yo'l bilan texnologik ma'noni olgan.

Siyosiy va ijtimoiy yangi ma'nolar:

اقتصاد so'zi "oqim, irmoq" ma'nosidan siyosiy oqim, harakat ma'nosini olgan. O'zbek tilida "oqim" so'zi ham siyosiy kontekstda qo'llaniladi. موقف so'zi "to'xtash joyi" ma'nosidan siyosiy pozitsiya, tutum ma'nolariga kengaygan. شبكة so'zi "to'r" dan internet, ijtimoiy tarmoq ma'nolariga o'tgan — o'zbek tilida "tarmoq" ham xuddi shu semantik yo'lni bosib o'tgan.

Bu qiyoslash shuni ko'rsatadiki, texnologik va ijtimoiy polisemiyaning rivojlanishida arab va o'zbek tillari ko'p hollarda parallel semantik yo'llarni bosib o'tadi. Bu ikkala xalqning ham bir xil kognitiv mexanizmlar — shakl o'xshashligi va funksional yaqinlikka asoslangan metafora — orqali dunyoni anglashining tasdiqidir.

TARJIMA MUAMMOLARI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Arab va o'zbek tillari o'rtasidagi tarjimada polisemiya eng muhim va hal qiluvchi omillardan biridir. Polisemik so'zning noto'g'ri ma'nosini tanlash butun matnning talqinini o'zgartirishi mumkin. Quyida asosiy tarjima muammolari ko'rib chiqiladi:

1. Qaysi leksik ma'noni tanlash muammosi:

Arab tilidagi اَمْر fe'lining oltita ma'nosi (hukm qilmoq, amr etmoq, bildirmoq, bajarmoq, tugamoq, to'ldirmoq) tarjimonda kontekstsiz bitta ma'noni tanlashni qiyinlashtiradi. Masalan: "وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِلَٰهًا" (Isro, 23) oyatida قَضَى so'zi "amr qildi" ma'nosida qo'llanilgan. Agar "hukm berdi" ma'nosida tarjima qilinsa, teologik ma'no o'zgaradi. O'zbek tarjimasida Abdulaziz Mansur bu so'zni "Parvardigoringiz hukm qildi" deb tarjima qilgan.

2. O'zbek tilidagi ekvivalentning yo'qligi:

Arab tilidagi ba'zi polisemantik so'zlarning o'zbek tilidagi to'liq ekvivalenti mavjud emas. Masalan, مَعِين so'zining "suv manbai" ma'nosi o'zbek tilida "buloq" yoki "ko'z" ("suv

ko'zi") bilan ifodalanadi — bu ikki so'z birikmasi bo'lib, bir so'z bilan berib bo'lmaydi. أُمَّة so'zining "vaqt-muddat" ma'nosi o'zbek tilidagi hech bir so'z bilan to'liq qoplanmaydi.

3. Metaforik ma'noni saqlab qolish:

Arab tilidagi "يَدُ الْعَدَالَةِ" (adolat qo'li) iborasini o'zbek tiliga tarjima qilganda "adolat kuchi" deyish to'g'riroq, chunki o'zbek tilida bu ibora odatda "kuch" bilan ifodalanadi. "طَوِيلُ اللِّسَانِ" (tili uzun) o'zbek tiliga "ko'p gapiruvchi" yoki "so'zamol" deb tarjima qilinadi — to'g'ridan-to'g'ri "tili uzun" deyilsa ham tushuniladi, chunki somatik metafora ikki tilda ham mavjud.

"فِي مَوْقِفٍ صَعْبٍ" (qiyin mawqifda) iborasini "qiyin to'xtash joyida" deb literal tarjima qilish xato bo'ladi — "qiyin ahvolda" yoki "mushkul vaziyatda" to'g'ri tarjima. Bu polisemik so'zning asosiy ma'nosi emas, kontekstual ma'nosini tanlashni talab qiladi.

4. Diniy matnlarda polisemiya va tarjima:

Qur'oni karim tarjimasida polisemiya alohida mas'uliyat talab qiladi. so'zining "Allohning qo'li" (Fath, 10) ma'nosini jismoniy qo'l sifatida emas, balki Allohning qudrati va irodasi sifatida tarjima qilish shart — aksincha, teologik xato yuzaga keladi. O'zbek tarjimonlari bu o'rinlarda odatda "kuch-qudrat" yoki "rahmat" kabi ma'no beruvchi so'zlarni qo'llaydi.

so'zining ikki asosiy ma'nosi — Allohning rahmati (ilohiy sifat) va inson rahmdilligi (insoniy sifat) — kontekstga qarab aniq farqlanishi kerak. O'zbek tilida ikkalasi ham "rahmat" yoki "rahm" so'zi bilan ifodalanadi, ammo kontekstdan kelib chiqib to'g'ri tushuniladi.

Tarjima strategiyalari:

Ikki til o'rtasidagi polisemik so'zlarni tarjima qilishda quyidagi strategiyalar samara beradi: (1) Konkretlashtirish — عَيْنٌ → ko'z / buloq / josus (kontekstga qarab aniq ma'noni tanlash); (2) Kengaytirish — izohlash orqali tarjima ("Allohning qo'li" → "Allohning kuch-qudrati" qo'shimcha izoh bilan); (3) Funksional ekvivalent — شَبَكَةٌ → internet / tarmoq; (4) Izohli tarjima — diniy, yuridik va ilmiy matnlarda izoh bilan birga beriladi.

XULOSA

Arab va o'zbek tillarida ko'p ma'noli so'zlarning qiyosiy-tipologik tahlili quyidagi asosiy xulosalarga olib keladi:

Birinchidan, arab va o'zbek tillari tipologik jihatdan farqli — biri flektiv, ikkinchisi agglutinativ — bo'lishiga qaramay, polisemiyaning yuzaga kelish mexanizmlari ko'p jihatdan bir xil: metafora, metonimiya, semantik kengayish va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar ikki tilda ham polisemiyaning asosiy manbai hisoblanadi.

Ikkinchidan, somatik so'zlarda — عَيْنٌ/ko'z, يَدٌ/qo'l, رَأْسٌ/bosh, قَلْبٌ/yurak, لِسَانٌ/til — ikki tilda parallel polisemiya yaqqol kuzatiladi. Bu umumiy kognitiv mexanizmning — tana a'zosidan mavhum tushunchaga metaforik o'tishning — ikki tilda ham faolligini tasdiqlaydi va polisemiyaning universal tabiatini ko'rsatadi.

Uchinchidan, arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar (حَقَّقَ، نَفَسَ، عِلْمٌ va b.) o'zlashish jarayonida polisemiyaning qisman saqlab qolgan, biroq ko'p ma'nolar torayib ketgan. Bu leksik o'zlashmaning umumiy qonuniyati bo'lib, ikki tilning o'zaro munosabati chuqurligini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, zamonaviy arab adabiy tilida polisemiyaning rivojlanishi — texnologik, siyosiy va ijtimoiy yangi ma'nolar — o'zbek tilidagi parallel jarayonlar bilan ko'p hollarda mos keladi. Bu ikkala xalqning ham bir xil kognitiv mexanizmlar orqali zamonaviy voqelikni o'zlashtirayotganidan dalolat beradi.

Beshinchidan, tarjima amaliyotida polisemik so'zlar eng ko'p qiyinchilik tug'diradigan hodisadir. To'g'ri tarjima uchun til bilimidan tashqari kontekstual, madaniy va diniy kompetentsiya zarur. Qur'on kabi diniy matnlarda polisemiyaning noto'g'ri talqini teologik xatolarga olib kelishi mumkin.

Ushbu qiyosiy tahlil arab va o'zbek tillarining leksik-semantik tizimini chuqurroq tushunishga, sifatli tarjima va ikki tilli o'qitishga katta hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirtojiev M. O'zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan, 1984. – 138 b.
2. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent, 2010. – 284 b.
3. Sa'dullayev B. Zamonaviy o'zbek tilining leksikologiyasi. – Toshkent: O'zMU, 2013.
4. G'aniyeva M. So'z ma'nosi va uning turlari. – Toshkent: Tafakkur, 2015.
5. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima. – Toshkent, 2018.
6. Aliqulov T. Polisemiylarning hosil bo'lishi. – Toshkent, 1963.
7. Maxmaraimova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Cho'lpon, 2017.
8. السبيوطي. المزهرة في علوم النقد وأنواعها. – بيروت: دار الكتب العلمية، 1958.
9. محمد نور الدين المنجد. الاشتراك اللفظي في القرآن الكريم. – بيروت: دار الفكر، 1999.
10. توفيق محمد شاهين. المشترك اللغوي نظرية وتطبيقاً. – القاهرة: مكتبة وهبة، 1980.
11. أحمد ابن فارس. الصحاح في فقه اللغة. – 1997.
12. سيوييه. الكتاب. – مكتبة الخانجي، القاهرة، 1988.
13. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Blackwell, 1962.
14. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge University Press, 1995.
15. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – Москва: Высшая школа, 1990.